

В. З. Чернописька

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

кандидат історичних наук,

асистент кафедри теорії та філософії права

Vika_Ch07@ukr.net

ПРАВА ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ ПОСТМОДЕРНОГО ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ

© Чернописька В. З., 2019

Природно-правові концепції характеризують права людини як вияв цінностей людського буття та прояв об'єктивних потреб. Однак не варто залишати поза увагою те, що осмислення генезису й сутності прав людини домірно оцінювалося з урахуванням двох антитетичних позицій, юснатуралізму певним антиподом виступав позитивістський підхід щодо розуміння прав людини. За умов легістського праворозуміння концепти держави та закону домінують над концептом прав людини, натомість у другому розумінні домінантами виступають індивід та його природні права.

Сучасна концепція прав людини зобов'язана ґрунтуватися на сучасній (постмодерній) філософії людини, беручи до уваги усі новітні напрацювання людинознавства. Ігнорування ними, чи відмова від них – це шлях у «false» право, своєрідна деградація, дорога у минуле, позбавлене гуманістичного виміру, що розуміється як відречення від людини, зрада їй, на яку вона аж ніяк не заслуговує.

Ключові слова: людина; індивід; права людини; правовий світогляд; природно-правова концепція; юснатуралізм; юридичний позитивізм; позитивістська школа; легізм.

В. З. Чернописька

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В КОНТЕКСТЕ ПОСТМОДЕРНОГО ПРАВОВОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Естественно-правовые концепции характеризуют права человека как проявление ценностей человеческого бытия и проявление объективных потребностей. Однако не стоит оставлять без внимания то, что осмысление генезиса и сущности прав человека соразмерных оценивалось с учетом двух антитетических позиций, юснатурализма определенным антиподом выступал позитивистский подход к пониманию прав человека. В условиях легистского праворазумения концепты государства и закона доминируют над концептом прав человека, зато во втором понимании доминантами выступают индивид и его естественные права.

Современная концепция прав человека должна основываться на современной (постмодернистской) философии человека, принимая во внимание все новейшие разработки человековедения. Игнорирование ими, или отказ от них - это путь в «false» право, своеобразная деградация, дорога в прошлое, лишённое гуманистического измерения, понимаемая как отречение от человека, измена ей, на которую она никак не заслуживает.

Ключевые слова: человек; индивид; права человека; правовой мировоззрение; естественно-правовая концепция; юснатурализм; юридический позитивизм; позитивистская школа; легизм.

HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF THE POSTMODERN LEGAL REVIEW

Natural-legal concepts characterize human rights as the manifestation of the values of human existence and the manifestation of objective needs. However, one should not ignore the fact that the understanding of the genesis and essence of human rights was evaluated extensively on the basis of two anti-ethical positions, and positivist approach to the understanding of human rights was a certain antipode. Under the conditions of the legitimate legal understanding, the concepts of the state and the law dominate the concept of human rights, whereas in the second sense, the dominant is the individual and his natural rights.

The modern concept of human rights must be based on the modern (postmodern) philosophy of man, taking into account all the latest developments in human knowledge. Ignoring them, or refusing them, is the path to «false» law, a kind of degradation, a road to the past, devoid of a humanistic dimension, which is understood as a renunciation of a person, a betrayal of it, to which it deserves nothing.

Key words: man; individual; Human Rights; legal worldview; natural-legal concept; yusnaturalism; legal positivism; positivism school; legalism.

Постановка проблеми. Конститутивний вплив, згідно з твердженням більшості науковців, на розвиток прав людини справила природно-правова концепція, яка визначила примат прав людини, окресливши нові можливості взаємовідносин особи та влади. Ключовою властивістю природного права є те, що квінтесенцією його являються загальнолюдські цінності. Природно-правові концепції характеризують права людини як вияв цінностей людського буття та прояв об'єктивних потреб. Однак не варто залишати поза увагою те, що осмислення генезису й сутності прав людини домірно оцінювалося з урахуванням двох антитетичних позицій, юснатуралізму певним антиподом виступав позитивістський підхід щодо розуміння прав людини. За умов легістського праворозуміння концепти держави та закону домінують над концептом прав людини, натомість у другому розумінні домінантами виступають індивід та його природні права.

Аналіз дослідження проблеми. Постмодерний правовий світогляд яскраво демонструє ймовірність прогресу людства в бік універсальних цінностей на основі глобалізації. Якщо раніше універсальність прав людини була більш-менш очевидною ідеєю в межах кантівського проекту вічного миру, а культурні відмінності виступали як додатковий чинник, то сьогодні більш гіпотетичним стає саме обґрунтування універсальності таких прав. Тому концепція прав людини залишається актуальною проблематикою новітніх наукових розвідок, а саме таких вчених як: Мануляка Є., Братасюка М., Бордун Н., Самович Ю., Крук О., Губар О., Рабіновича П., Гудими Д. та ін.

Мета статті – дослідити особливості розвитку прав людини у контексті постмодерного правового світогляду.

Виклад основного матеріалу. Юридичний позитивізм ідентифікує права людини з нормами законодавства, себто прирівнює їх з приписами державної влади, визначає як категорії, встановлені державою, яка чинить акт «наділення» прав людині [1, с. 32]. У більшості наукових розвідках слушно акцентується, що саме звідси постає суто похідний (від волі суверена) зміст прав людини,

адже вони аналізуються лише як поведінкові можливості індивіда, отримані від влади. Більше того їх ж тлумачать як обов'язкові норми, які особа повинна прийняти та безумовно виконувати. У цьому розумінні держава, по суті, грає роль своєрідної «добродійки», яка «підкується» про людину, наділяючи її правами, натомість особа зобов'язана прийняти такі «дарування». Юридичний позитивізм в прямому розумінні не визнає природних прав як таких, тільки аналізує їх як морально-етичні вимоги, відтак вони можуть і не визнаватися окремим національним чи міжнародним правом [2, с. 37]. Репрезентанти юридичного позитивізму не погоджуються з концептом права, що здатне об'єктивуватися, функціонувати у плюралізмі форм недержавного права, формуючи правову реальність.

Організації позитивістської школи права передували філософсько-правові погляди відомого англійського адвоката Дж. Бенґамі. Мислитель категорично відкидав реальність природних прав називаючи їх «фікцією» або «анархічними софізмами», а свободу особи ототожнював зі свавіллям та бунтарством проти влади [2, с. 37]. Безумовно, таке псевдо правове осмислення прав людини обумовлювалося рівнем розвитку наукового пізнання тієї епохи, пануванням раціоцентризму в теоретичній юриспруденції, існуванням класичної методології.

У контексті цього доктринального дискурсу постає необхідність визначення різниці між законними та невідчужуваними правами. Н. Бордун звертає увагу, що «відмінності, які визначаються між природними невідчужуваними правами та законодавчо закріпленими правами як двома окремими категоріями прав, має принципіальну для осмислення засад і потенційного застосування прав людини. Законне право є правом, яке визначається захистом зі сторони держави, а проблема щодо його існування може вирішуватися прийняттям одного відповідного правового документу або законодавчого акту. Законного права не має до того часу, доки воно не закріплене у законі, і діє воно лише у межах встановлених законодавчим органом» [3, с. 312]. Відтак, держава визнає і захищає тільки законне право людини, яке, фактично, є виявом волі держави, але не особи. Для виразників юридичного позитивізму жодної особистої свободи (волі), яка не відповідає запитам держави, не повинно бути, в іншому випадку воно співвідноситься зі незаконслухняністю, тобто правопорушенням.

Як бачимо, легізм як своєрідний державоцентристський світогляд, антигуманістична ідеологія не може виступати основою модерної новітньої концепції прав людини, адже принципово скерований на захист та утвердження державної волі та інтересів, піднесення її над правами людини. Тільки природно-правова концепція, яка дійсно є правова, може виступати тією основою, на якій і крізь призму якої може цілісно формуватися, інтенсивно розвиватися та ефективно діяти сучасна доктрина прав людини. Сутність цього природно-правового підходу відкривається у низці конститутивних ідей, через які право постає невіддільною складовою саме людського буття, а не державного. В площині цього особливого світогляду індивід осмислюється логічно «вмотивованим» у будову Всесвіту, в архітектоніку природи, тут людина не є механічним, сурогатним утворенням, що підпорядковується таким же афектованим директивам Левіафана-держави. Людина – винятковий феномен, і оскільки вона є частиною природи, їй необхідно керувати природними законами. Саме в індивіді і через нього відкривається та діє духовно-культурний вимір буття як такого, дякуючи чому право набирає ціннісно-гуманістичної форми, суть якого вимірюється загальнолюдськими вартостями, цінностями вищої матерії. Юридичний світогляд усіх історико-культурних епох надав концептам природно-правової концепції, її твердженням статус аргіогі існуючих універсальних та абсолютних цінностей, коли метою законодавця виступає лише забезпечити їх найбільш виразне тлумачення.

В площині природно-правового світосприйняття вважається, що оскільки, індивід є частиною природи, у якій все живе має право бути, то відповідно людина, як і все інше живе, має природні права: бути, володіти, користуватися, втілювати, уберігати себе, відстоювати свої права тощо. Тому що, без повноцінної реалізації цих прав особа як істинна жива істота, більше того як феноменальне творіння не відбудеться [2, с. 38].

У межах природно-правової доктрини витворився філософський напрям індивідуалізму, який анонсував права людини найвищою цінністю. Декларувалось, що ці права стоять вище будь-яких

законів, утверджених державою. Варто зауважити, що в новоевропейському часі нагальнішою постала проблема захисту особи від держави, яка набираючи форм абсолютної монархії, трансформувалася тотальне джерело агресії супроти людини. Ключова функція природних прав визначалася у захисті особи від посягань зі сторони держави [4, с. 66].

Таким чином, на тлі природно-правової парадигми особа відкривається як невід'ємна частина природного буття, де право стає невіддільним від індивіда, воно гармонійно єднається з духовною сферою людського життя, із цінностями вищої матерії, а відтак права людини постають зі самого її ества. Такий підхід спонукає дослідників до осмислення людини в усій повноті її людського буття. Відтак начала права знаходяться не тільки у державі, але передусім – в Абсолюті, природі, космосі та, що винятково значливо – людині, її розумі, духовному естві. Виразально-смысловими властивостями права є істина, свобода, загальне благо, справедливість, рівність; у гармонійній єдності перебувають мораль, релігія та право; природні права людини – це невідчужувані права, що є фундаментом людського існування; позитивне (державне) право є результатом розвитку природних прав тощо [5, с. 22].

Науковці українського філософсько-правового дискурсу, які маніфестують до проблеми прав людини акцентують на тому, що сьогодні «Виняткова увага відводиться природно-правовим принципам праволюдської проблематики, які раніше практично не досліджувалися вітчизняною загальнотеоретичною юридичною наукою, більше того свідомо оминалися. Саме до методологічних питань відноситься також ґрунтовний соціально-антропний аналіз фундаментальних прав людини» [6, с. 365].

Відзначимо, що це бачення обумовлює відмову від класичної методології наукового осмислення людини та її прав. Передусім, це тлумачиться тим, що індивід не є субстанцією, а виступає феноменом, особливим процесом, тотальним «nonfinite», а відтак для об'єктивного дослідження є неминучим новітній підхід щодо осмислення людини, постмодерне світосприйняття індивіда. Відсіля – антропологічне розуміння права, через призму запитів та потреб людини, всіх її відмінних особливостей; оцінювання, систематизування правових тверджень, рекомендацій щодо законоправного ходу соціуму у контексті означених вимог.

Уже в добу Античності популяризувався антропологічний підхід щодо осмислення права, коли учень Демокріта Протагор огласив людину мірилом усіх речей. Держава, її ефективність, стандарти, які вона встановлює, декларування законів мають визначатися насамперед критерієм: людина і її права та свободи. Античні мислителі висували дилему: для чого існує держава, яка не служить людині, абсолютній реалізації та захисту її прав та свобод. Аналогічно і зі законами, законно-нормативними та ненормативними правовими актами, які не виражають або не підтверджують прав та свобод, людини, не гарантують їх ґрунтовне виконання. Очевидно, що ці проблеми залишаються актуальними сьогодні, адже державне право яке сформульоване у положеннях нормативно-правових, правозастосовних та правоінтерпретаційних актах, зобов'язане виводитись з природних прав людини. Вони мають бути задекларовані державою, позитивуватися нею, забезпечені методом цієї позитивації [2, с. 38].

Гудима Д. констатує, що оскільки в історії теоретичного обґрунтування феномену людини не існувало одного погляду щодо неї, то за логікою не може бути сформульовано уніфікованого антропологічного підходу щодо дослідження індивіда та його прав [7, с.84]. Приміром, ключовою ідеєю в екзистенціальних антропологічних доктринах є відкриття ества людини крізь призму існування, екзистенцію як духовне, душевне буття, а визначальною особливістю – розуміння індивіда як неповторної, унікальної істоти, осмислення її у самопереживанні та співпереживанні. Відкриваючи себе як екзистенцію, індивід набуває значної свободи – потенціалу максимальної самореалізації, основаної на відповідальності, – стає в екзистенціалістській антропології горизонтом перспектив, можливостей [8]. Опираючись на концепти цієї антропології право є наслідком особистих людських рішень в певних життєвих обставинах. Саме з огляду на потребу розв'язання «екзистенційних» квестів індивід формує регулятивно-правове поле своєї діяльності.

Сучасні наукові розвідки фундаментальними ідеями екзистенціально-філософського підходу розуміння права визначають те, що: по-перше, начала права походять від індивіда, від духовного

буття людини, а не від державної влади; по-друге, свобода – це людська доля, індивід рокований на свободу, а відтак, право як свобода – це конститутивний атрибут людського буття, перебувати в праві особа приречена [9]. Втім це не відбувається машинально, індивід зобов'язаний удосконалити себе, прислуховуючись до буття, не блокуючи екзистенціальну реалізацію іншого. Отже, якщо людина готова до цього її майбутнім неодмінно буде правове життя [9, с. 75].

У контексті персоналістично-філософського осмислення визначаємо, що творчість – це модус людської самореалізації, а тому право на неї є фундаментальним природним правом індивіда. Творчість без свободи є неможливою, тому індивід отримує її від Абсолюта, і саме реалізація права «свободи творчості» уподібнює людину до Бога [10]. Відтак, права людини – це одна зі складових її як «Боголюдини», а їх реалізація – етап на шляху цілісного формування особистості та здійснення сакрального обов'язку [11, с. 101].

Сучасними правознавцями також жваво розробляється й аксіологічний підхід, який виходить з арсеналу постнекласичної методології. Його системне використання у вивченні природних прав людини відкриває можливості раціоналістичного розуміння не лише цінності, важливості цих прав, але й природи цінності як такої в цих правах. Саме вони проголошують, відстоюють та оберігають індивідуальну людську гідність та честь, справедливість приватного буття індивіда, особисту свободу, пропорційну міру всіх цих цінностей в персональних зв'язках людини тощо. Тобто з огляду на такі правові цінності є можливе налагодження гармонійних взаємовідносин в суспільстві та гуманізація людини, поступування її до ідеалу «боголюдини».

Осмислення новітньої концепції прав людини потребує насамперед врахування принципу індивідуалізації особистості та прав людини. Означений концепт має свої начала ще в епосі Відродження, проте розвою в правовому контексті набирає лише сьогодні. Зауважимо, що законницький підхід до права не передбачає цього принципу, оскільки закон скерований на фізичну особу, людину «standard», тоді коли вона виступає за своєю природою унікальною особиною. Безумовно, це доволі каверзне питання, проте воно повинно неодмінно бути вирішеним.

Сьогодні ця проблематика поволи вивчається міжнародною спільнотою, зокрема, у рішенні Європейського Суду по правах людини щодо справи «Одьювр проти Франції» від 13.02.2003 р. задекларовано, що «Концепція індивідуального розвитку відкриває можливість людині користуватися детальною інформацією, яка сприяє її самоідентифікації як людської істоти, а також бере до уваги життєво важливий інтерес індивіда щодо отримання інформації, яка достовірно розкриває визначальні аспекти її людської індивідуальності» [12]. Відзначимо, що ту мову ведеться саме про трактування особи як «людської істоти», про «визначальні аспекти її людської індивідуальності», а не фізичну особу, людину «standard».

Зокрема у ч. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини проголошено, що «кожна людина має обов'язки перед таким суспільством, в якому є можливий вільний, всебічний розвиток її особистості». Ст. 1. Декларації ООН про право на розвиток від 04.12.1986 р. встановлює право особи на розвиток. Тут розвиток індивіда тлумачиться як глибока філософська дефініція, що за своєю природою акумулює якісні трансформації людського буття у всіх необхідних для повноцінного життя напрямках.

Право на повагу до людської неповторності, індивідуальності та унікальності людини окреслено п. «b» ст. 2 Загальної декларації про геном людини та права людини, затвердженої 11 грудня 1997 р. Генеральною конференцією ЮНЕСКО. На переконання, уже цитованого нами вченого Гудими Д., «філософські трактування індивідуальності повинні обов'язково братися до уваги з цією метою, щоб, по-перше, визначити зміст означеного права, а по-друге, розмежувавши «особистість» та «індивідуальність» – окреслити пропорцію особистих немайнових прав на розвиток особистості та індивідуальність, оскільки саме вона підкреслює неповторність людини, яка може стати особистістю, а може нею і не бути» [7, с. 74]. Концепт людської індивідуальності наголошує на абсолютній цінності людського життя (чи можливо навіть на його безцінності) і не тільки у фізичному вимірі, але й у глибинно філософському. Людина – це унікал, неповторність, це джерело творчості, осердя усього розмаїття (багатства) земного буття, а відтак чуйне ставлення до неї, бережливе плекання її творчих здібностей та

неповторності – це нагальність, передусім, правової сфери та усіх, хто в силу своїх зобов'язань до неї чи власних переконань має це реалізувати.

У новітній правовій науці значною мірою популяризується такий тезис, як «образ людини в праві». Кожній історичній епосі відповідає певний образ особи, на який і має скеровуватися право (П. Рабінович, В. Братасюк, С. Максимов). Саме до цього образу індивіда, сформованого окремим періодом («часовим»), долучається ще й культурно-просторовий образ, окреслений певними національними особливостями. Як бачимо, історичний час та національна культура – це ті визначальні чинники становлення та перебування індивіда в праві загалом і сучасної системи зокрема. Себто йдеться про культурологічний підхід у праворозумінні та осмисленні прав людини. Він, зокрема, широко застосовується у новітньому порівняльному правознавстві та сприяє успішному подоланню позитивного тлумачення прав людини, яке скероване на людину «standard» – фізичну особину.

Висновки. Втім, навіть дискретний аналіз філософсько-правових аспектів прав людини в історичній площині переконує, що історія буття прав людини має глибоке коріння та щільно взаємопов'язана з еволюцією самої людини як соціальної істоти, так і політичної. Зауважимо, що в історичному контексті розвитку соціуму розуміння прав і свобод людини трансформувалося, а відтак зазнало не лише кількісного зростання реєстру прав людини, але й якісно суттєвих змін.

Сьогодні ж ми права людини трактуємо як певні нормативно структуровані перспективи, особливості буття індивіда, які уособлюють людську свободу й виступають доконечними умовами та справдешніми способами життя особи, її взаємовідносин зі соціумом, державою, іншими інституціями. Разом з тим, процес розвитку прав людини є нескінченний, тому маємо сподівання на подальший розвиток людства шляхом невсипущої уваги до людини, її прав та свобод.

Підсумовуючи, можемо підкреслити, що сучасна концепція прав людини зобов'язана ґрунтуватися на сучасній (постмодерній) філософії людини, беручи до уваги усі новітні напрацювання людинознавства. Ігнорування ними, чи відмова від них – це шлях у «false» право, своєрідна деградація, дорога у минуле, позбавлене гуманістичного виміру, що розуміється як відречення від людини, зрада їй, на яку вона аж ніяк не заслуговує.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мануляк Є. Й. До питання про генезу і поняття прав людини. Збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки». Вип. 16. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 30–35.
2. Братасюк М. Г. Сучасна концепція прав людини: методологія дослідження. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2013. Вип. 4. Т. 1. С. 36–40.
3. Бордун Н. Антропологічні та соціокультурні засади захисту прав людини. Публічне право. 2012. № 2. С. 310–316.
4. Самович Ю. В. О формировании политико-правовых концепций прав человека. Культура і общество: Интернет-журнал МГУКИ. Моск. гос. ун-т культуры и искусств. М.: МГУКИ, 2006. № гос. регистрации 0420600016. URL: <http://www.e-culture.ru/Articles/2006/Samovitch.pdf>.
5. Крук О. Проблемні питання реалізації демократичних прав і свобод людини. Право України. 2007. № 5. С. 20–24.
6. Рабінович П. М. Загальна теорія права та держави: стан, тенденції. Паво України. 2012. № 3–4. С. 364–374.
7. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: дис. кан. юрид. наук : 12.00.12. Л., 2007. 288 с.
8. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – этогуманізм. Сумерки богов. М., 1989. С. 319–344.
9. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме. Мир философии: Книга для чтения. М.: Политиздат, 1991. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. С. 71–76.
10. Бердяев Н. А. Проблема человека (К построению христианской антропологии). URL: <http://www.vehi.net/berdyaev/chelovek.html>.
11. Губар О. Систематизація принципів концепції прав людини. Антропология права: філософський та юридичний виміри: (стан, проблеми, перспективи): матеріали Третього Всеукраїнського круглого столу (Львів, 23–24 листопада 2007 р.). Львів, 2008. С. 110–124.
12. Справа «Одьювр проти Франції» («Odiuvr v. France»). Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993–2003 рр.). Праці Львівської лабораторії з прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та

місцевого самоврядування Академії правових наук України. Редкол. П. М. Рабінович [та ін.]. Серія II. Коментарі прав і законодавства. Вип. 4. К.: Фенікс, 2004. С. 309–32.

REFERENCES

1. Manuliak Ye.I. *Do pytannia pro genezu i poniattia prav liudyny* [On the issue of the genesis and concept of human rights. Collection of scientific works. Series «Legal and Political Sciences»]. Zbirnyk naukovykh prats. Seriiia «Iurydychni i politychni nauky». Vyp. 16. К. : In-t derzhavy i prava im. V. M. Korytskoho NAN Ukrainy, 2002. P. 30–35.
2. Bratasiuk M. H. *Suchasna kontseptsiiia prav liudyny: metodolohiia doslidzhennia*. [Contemporary Human Rights Concept: Research Methodology] Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. 2013. Vyp. 4. T. 1. P. 36–40.
3. Bordun N. *Antropolohichni ta sotsiokulturni zasady zakhystu prav liudyny*. [Anthropological and socio-cultural principles of human rights protection.] Publichne pravo. 2012. No. 2. P. 310–316.
4. Samovych Yu. V. *O formirovaniu polityko-pravovykh kontseptsyi prav cheloveka*. [About the formation of political and legal concepts of human rights.] Kultura i obshchestvo: Ynternet-zhurnal MHUKY. Mosk. hos. un-t kultury y yskusstv. M.: MHUKY, 2006. No. hos. rehystratsyy 0420600016. URL: <http://www.e-culture.ru/Articles/2006/Samovitch.pdf>.
5. Kruk O. *Problemni pytannia realizatsii demokratychnykh prav i svobod liudyny*. [Problematic issues of realization of democratic rights and freedoms] Pravo Ukrainy. 2007. No. 5. P. 20–24.
6. Rabinovych P. M. *Zahalna teoriia prava ta derzhavy: stan, tendentsii*. [General theory of law and state: state, trends] Pravo Ukrainy. 2012. No. 3–4. P. 364–374.
7. Hudyma D. A. *Prava liudyny: antropoloho-metodolohichni zasady doslidzhennia* [Human rights: anthropological and methodological principles of research]: dys. kan. yuryd. nauk : 12.00.12. L., 2007. 288 p.
8. Sartr Zh.-P. *Экзистенциализм – это гуманизм. Сумерки богов*. [Existentialism – this is humanism. Twilight of the gods.] M., 1989. P. 319–344.
9. Khaidehher M. *Pysmo o humanyzme. Myr fylosofyy* [Letter of Humanism. The World of Philosophy]: Knyha dlia chtenyia. M.: Polytyzdat, 1991. Ch. 2. Chelovek. Obshchestvo. Kultura. P.71–76.
10. Berdiaev N. A. *Problema cheloveka* [The problem of man] (K postroenyiu khrystyanskoï antropolohyy). URL: <http://www.vehi.net/berdyaev/chelovek.html>.
11. Hubar O. *Systematyzatsiia pryntsyypiv kontseptsii prav liudyny*. [Systematization of the principles of the concept of human rights.] Antropolohiia prava: filosofskyi ta yurydychnyi vymiry: (stan, problemy, perspektyvy): materialy Tretoho Vseukrainskoho kruhloho stolu (Lviv, 23–24 lystopada 2007 r.). L., 2008. P. 110–124.
12. *Sprava «Odiuvr proty Frantsii»* [Case «Odiuvr v. France»](«Odiuvr v. France»). Yeropeiskyi sud z prav liudyny. Materialy praktyky (1993–2003 rr.). Pratsi Lvivskoi laboratorii z prav liudyny i hromadianyna Naukovo-doslidnoho instytutu derzhavnogo budivnytstva ta mistsevoho samovriaduvannia Akademii pravovykh nauk Ukrainy. Redkol. P. M. Rabinovych [ta in.]. Seriiia II. Коментарі прав і законодавства. Вип.4. К.: Feniks, 2004. P. 309–32.

Дата надходження: 11.01.2019 р.